

نابرابری‌های اجتماعی در کتاب‌های درسی دورهٔ مشروطه (مطالعهٔ موردی: تعلیم الاطفال، کتاب علی، تأدیبات الاطفال و تربیت نساوان)

علی باغدار دلگشا^۱، عباس سرافرازی^۲، هما زنجانی‌زاده^۳، هادی وکیلی^۴

تاریخ دریافت: ۹۶/۳/۲۹ تاریخ پذیرش: ۹۶/۵/۲

چکیده

نابرابری‌های اجتماعی را می‌توان به سه حوزهٔ نابرابری‌های طبقاتی، جنسیتی و قومیتی تقسیم کرد. بسیاری از نمونه‌های آن در اسناد و منابع باقی‌مانده از ادوار مختلف تاریخی قابل مشاهده است. در این بین اهمیت توجه به مطالب مندرج در کتب آموزشی نیز به این دلیل است که آن‌ها منعکس‌کنندهٔ نوع باورهای جامعه برای چگونگی اجتماعی شدن افراد و نقش‌پذیری اجتماعی آنان است. این پژوهش بررسی موضوع نابرابری‌های اجتماعی در کتب درسی دورهٔ مشروطه (۱۲۹۰-۱۲۷۴ شمسی) را مورد بحث خود قرار داده است. پژوهش حاضر به روش اسنادی و با تأکید بر دو فن تحلیل محتوا و بافت موقعیت کلمات گردآوری شده است. این تحقیق می‌کوشد تا به پرسش‌هایی چون نابرابری جنسیتی در کتاب‌های درسی دورهٔ مشروطه، نقش مفهوم جنسیت در نوع اجتماعی شدن افراد به خصوص دختران و بررسی مهم‌ترین نقش‌های ترسیمی برای آنان در این کتب درسی، پاسخ دهد. در این منابع آموزشی نوع رابطهٔ نقش‌های زنان در رابطه با نقش‌های مردان به سه دستهٔ ۱- نقش‌های وابستهٔ زن به مرد ۲- نقش‌های دارای مساوات میان زن و مرد و ۳- استقلال نقش زنان از نقش مردان قابل مشاهده است؛ نتیجهٔ بررسی نشان می‌دهد که در منابع آموزشی این دوره تنها در کتاب تربیت نساوان می‌توان نمونهٔ استقلال نقش و عدم وجود نابرابری‌های اجتماعی را مشاهده کرد.

واژگان کلیدی: نابرابری‌های اجتماعی، کتب درسی دورهٔ مشروطه، جنسیت، زنان، اجتماعی شدن.

---

۱ دانشجوی دکتری گروه تاریخ دانشگاه فردوسی مشهد، پست الکترونیکی: ali.b.delgosga@gmail.com
۲ دانشیار گروه تاریخ دانشگاه فردوسی مشهد، پست الکترونیکی: absarafrazi@yahoo.com
۳ دانشیار گروه علوم اجتماعی دانشگاه فردوسی مشهد، پست الکترونیکی: homa009@yahoo.com
۴ دانشیار گروه تاریخ دانشگاه فردوسی مشهد، پست الکترونیکی: vakili@um.ac.ir

مقدمه

از دوره مشروطه به عنوان یکی از ادوار مهم تجددگرایی در جامعه ایران می توان نام برد؛ دوره‌ای که در آن علاوه بر ایجاد تغییر در حوزه‌های سیاسی، شاهد ایجاد تحول در حوزه های اجتماعی، فرهنگی و آموزشی نیز هستیم. از نظر دوره زمانی نیز منظور از دوره مشروطه فاصله تاریخی سال‌های ۱۳۱۳-۱۳۲۸ قمری ۱ مطابق با ۱۲۷۳-۱۲۹۰ شمسی و فاصله زمانی به قدرت رسیدن مظفرالدین شاه تا خلع محمدعلی شاه قاجار از قدرت است. در این دوره زمانی علاوه بر مواردی چون ایجاد پارلمان^۱، مسئله طرح مطالبات اجتماعی و قانون خواهی، مواردی چون تدوین نظام آموزشی جدید و ایجاد مدارس به خصوص مدارس دخترانه پس از گذشت یک دهه تلاش توسط زنان برای نخستین بار در ایران نیز صورت پذیرفته است (زنجانی‌زاده و دیگران، ۱۳۹۴: ۶۱). این پژوهش با توجه به اهمیت نقش کتب درسی در تبیین نقش‌های اجتماعی و نقش مسئله جنسیت به عنوان تنها معیار موجود در نابرابری‌های اجتماعی به دلیل وجود اقتدار سنتی در دوره قاجار، به بررسی این موضوع در کتب درسی و آموزشی دوره مشروطه می‌پردازد. در این پژوهش به بررسی موضوعی چهار کتاب درسی مربوط به مقطع دبستان با نام‌های *تعلیم الاطفال*، *کتاب علی، تأدیب الاطفال و تربیت نسوان* به عنوان کتاب‌های دارای جامعیت در نظام آموزشی دوره مشروطه پرداخته شده است. این کتب آموزشی بر اساس مطالب مندرج در مطبوعات دوره مشروطه (۱۲۹۰-۱۲۷۳ شمسی)، "پروگرام‌های درسی"^۲ مندرج در جراید مانند روزنامه ایران نو، برنامه‌های آموزشی اعلام شده توسط مدارس و همچنین مطالب مندرج در بخش مقدمه‌شان مبنی بر کثرت تدریس در مدارس ابتدایی دوره مشروطه دارای جامعیت شناخته می‌شوند. کتب درسی مورد بررسی قرار گرفته از نظر زمانی فاصله سال‌های ۱۳۲۵-۱۳۱۶ قمری مطابق ۱۲۸۶-۱۲۷۷ شمسی را شامل می‌شوند.

مسئله تحقیق

پژوهش حاضر در تلاش است تا با استفاده از دو شیوه تحلیل محتوا و بافت موقعیت کلمات به بررسی مسئله نابرابری‌های اجتماعی با تأکید بر نابرابری جنسیتی در چهار کتاب آموزشی و درسی مقطع دبستان در دوره مشروطه در قالب بررسی تناسب واژه‌های جنس مذکر با جنس مؤنث و نقش‌های اجتماعی هر کدام از این دو جنس پردازد. اهمیت پرداختن به این موضوع علاوه بر آن که نوع نگاه جامعه ایران عصر مشروطه به جنس زن را نشان می‌دهد، بیان‌گر نوع رابطه مستقیم نقش‌های اجتماعی تبیین شده برای

---

۱ دلیل ذکر تواریخ به سال قمری این است که تا قبل از به قدرت رسیدن رضاشاه در سال ۱۳۰۴ شمسی، تمامی تواریخ رسمی مندرج در آثار، کتب درسی و مطبوعات در دوره قاجار به سال قمری بوده است.

۲ استفاده از کلماتی چون پارلمان (مجلس) در زبان دوره مشروطه نشان دهنده این امر است که این مفاهیم از غرب وارد ایران شده است.

۳ "پروگرام‌های درسی" به معنی برنامه‌های درسی است. دلیل استفاده از این واژه فرانسوی میزان تکرار زیاد آن در مطبوعات دوره مشروطه است. زنان و مدیران مدارس دختران نیز در نامه‌های خود به کرار از این اصطلاح استفاده کرده‌اند.

زنان در این کتب درسی با میزان نابرابری اجتماعی، حضورشان در جامعه، عرصه‌های سیاسی و اجتماعی نیز می‌باشد. بررسی‌های انجام شده نشان می‌دهد که در برخی کتب آموزشی مانند *تعلیم الاطفال*، کتاب *علی و تأدیب الاطفال* به دلیل آن که موضوع آن‌ها برگرفته از فکر مردمدار جامعه ایران است، نابرابری اجتماعی زیادی وجود دارد، بیشتر نقش‌های درون خانه برای زنان ترسیم شده و مهم‌ترین وظایف زنان، وظایف مربوط به کارهای درون خانه معرفی شده است؛ در مقابل در کتاب *تربیت نسوان* که اثری ترجمه شده توسط میرزا یوسف خان مستوفی از کتاب *تحریر الامره* اثر قاسم امین مصری می‌باشد، اهمیت زنان نه تنها در نقش مادری و تربیت فرزند که در بررسی نقش آن‌ها به عنوان نیمه دیگر و نوع دیگر بشر معرفی گردیده است.

سؤال‌هایی که در این بین می‌توان مطرح کرد این است با توجه به تغییر در سیستم آموزشی در دوره مشروطه، موضوع محوری در کتاب‌های درسی این دوره چه بوده است؟ مفهوم جنسیت در کتب آموزشی عصر مشروطه از چه جایگاهی برخورداراند؟ سؤال مهم دیگر این است که با توجه به این که تمامی نگارندگان کتب درسی در این دوره آموزشی مردان هستند، مهم‌ترین نقش اجتماعی دختران به عنوان مادران فردا در این کتب درسی چیست؟

پیشینه پژوهش و منبع‌شناسی تحقیق

هر چند مقالات متعددی در مورد مسئله و نقش نابرابری‌های اجتماعی به خصوص مسئله جنسیت در نوع اجتماعی شدن افراد در کتاب‌های درسی نوشته شده است اما تا کنون هیچ پژوهشی در خصوص بررسی جامعه‌شناختی مفهوم جنسیت و بازنمایی کلیشه‌های جنسیتی در کتاب‌های آموزشی و درسی دوره مشروطه به نگارش درنیامده است. پژوهش‌های معاصر که تاکنون با موضوع بررسی جامعه‌شناختی مفهوم جنسیت در کتب درسی به نگارش درآمده‌اند بیشتر موضوع خود را بررسی کتاب‌های درسی در دوره پهلوی و زمان حاضر به ویژه کتب درسی مقطع دبستان قرار داده‌اند و هیچ اشاره‌ای به کتب آموزشی و تعلیمی دوره مشروطه نکرده‌اند.

پیشینه‌های پژوهش حاضر را به دو دسته می‌توان تقسیم کرد؛ دسته نخست آثاری هستند که به تحلیل توصیفی سیر شکل‌گیری کتب درسی در ایران پرداخته‌اند؛ این تحقیقات شامل آثار و مقالاتی چون:

- سیر تحول برنامه‌های درسی ابتدایی و راهنمایی (۱۳۸۰-۱۳۰۱) از جمیله حسینی روح الامینی (۱۳۸۰)

- تاریخ فرهنگ ایران (عیسی صدیق، ۱۳۴۷)

- "سیر تحول و شکل‌گیری برنامه‌های درسی ریاضی مدرسه‌ها در ایران" (گویا، ۱۳۹۰)

- "تاریخچه تألیف کتاب‌های درسی در ایران" (مصحفی، ۱۳۸۱)

- آموزش تاریخ در روند نظام تعلیم و تربیت ایران (عسکرانی، ۱۳۸۸) هستند.

دسته دیگر تحقیقاتی می‌باشند که تنها از نظر دوره زمانی مشابه پژوهش حاضر می‌باشند و تنها به ذکر

برخی کتب درسی دوره مشروطه آن هم به صورتی گزینشی اکتفا کرده‌اند؛ نمونه این امر عبارت است از:

- جلد سوم تاریخ ادبیات کودکان ایران از محمدی و قایینی (۱۳۸۰)

- تاریخچه آموزش و پرورش استان کرمان در دوره مشروطیت (نقیبی، ۱۳۹۳) با موضوع تاریخ تأسیس، محل مدرسه، معلمان و عوامل تأثیرگذار در تأسیس وزارت معارف، اوقاف و صنایع مستظرفه در کرمان
- "نگرشی به مسأله حفظ الصحة نسوان در رسائل تعلیمی دوره قاجار" (باغداردلگشا، ۱۳۹۴ الف)
- مدارس جدید در دوره قاجاریه: بانیان و پیشروان (قاسمی پویا و دیگران، ۱۳۷۷) با موضوع شرح زندگی مؤسسان مدارس جدید در ایران مانند میرزا حسن رشدیه.
- مبانی ایدئولوژی حاکمیت و تاثیر آن بر متون و مواد درسی در عصر پهلوی اول (حاتمی، ۱۳۹۵) با موضوع بررسی شاخصه‌های ایدئولوژی حاکمیت پهلوی اول در کتب درسی و تحلیل مسئله ارتباط دستگاه‌های ایدئولوژیک دولتی با نهادهای آموزشی.
- "پیشگامان تألیف کتابهای درسی آموزش فارسی در عصر مشروطه" (طاهر احمدی، ۱۳۸۵).
- تفاوت پژوهش حاضر با تحقیقات قبلی در این امر است که متن حاضر از یک سو توجه خود را بر روی مسئله جنسیت در کتاب‌های درسی دوره مشروطه متمرکز کرده است و از دیگر سو تأکید خود را تنها بر روی کتب درسی مقطع دبستان در دوره مشروطه به عنوان نخستین دوره‌ای که جامعه ایران ایجاد مدارس جدید و شیوه‌های نوین آموزشی را تجربه کرده که غالباً هم به صورت نسخه چاپ سنگی در کتابخانه مجلس شورای اسلامی و مرکز اسناد و کتابخانه ملی باقی مانده‌اند، قرار داده است.
- منبع‌شناسی پژوهش حاضر بررسی رسائل تعلیمی است که در قالب کتب درسی در دوره مشروطه در مدارس ابتدایی مورد تدریس و خوانش قرار گرفته‌اند. این رسائل شامل چهار کتاب درسی با عناوین *تعلیم الاطفال* با موضوع آموزش نوشتن و شناخت الفبای فارسی، *کتاب علی* با موضوع آموزش شیوه زندگی، *تأدیب الأطفال* با موضوع تربیت فرزندان و تربیت نسوان به موضوع وظایف دختران و اهمیت تحصیل آن‌ها می‌باشد که در ادامه به آن پرداخته خواهد شد.

مبانی نظری

مسئله نابرابری‌های اجتماعی را می‌توان به سه حوزه نابرابری‌های در حوزه طبقاتی، جنسیتی و قومیتی تقسیم‌بندی کرد. نمونه‌هایی از این نابرابری‌های اجتماعی در اسناد و منابع مختلف تاریخی از ادوار مختلف قابل مشاهده است. یکی از این منابع، کتاب‌های درسی هستند. منابعی که به دلیل بیان باورهای جامعه در خصوص چگونگی اجتماعی شدن افراد و نقش‌پذیری اجتماعی آنان دارای اهمیت است.

علت انتخاب مقطع زمانی دوره مشروطه را علاوه بر عدم توجه پژوهشگران قبلی، در قالب اهمیت این دوره به عنوان دوره‌ای که نخستین تغییرات سیستم آموزشی در ایران در آن رخ داده است باید دانست. دوره‌ای که به دلیل آشنایی با غرب برای جبران عقب ماندگی‌ها به خصوص پس از جنگ‌های ایران و روس در دوره فتحعلی‌شاه قاجار: گسترش نهضت ترجمه، فراهم شدن زمینه برای طرح ساخت‌های آموزشی و تربیتی جدید به همراه ایجاد مدارس نوین، ایجاد دبستان‌های مخصوص دختران برای نخستین بار در سیستم آموزشی ایران و گذار از شیوه‌های سنتی و مکتب‌خانه‌ای را با خود به همراه داشت.

در این دوره تاریخی به دلیل عدم شکل‌گیری نهاد آموزش و پرورش، وزارت معارف که به صورتی کلی و شبه فرمایشی عهده‌دار نظارت بر نظام آموزشی بوده، محدودیت‌های صنعت چاپ و عدم وجود نظام یکپارچه آموزشی، معمولاً کتب آموزشی مدارس ابتدایی با همدیگر تفاوت‌هایی داشته‌اند. در این پژوهش سعی شده است کتاب‌های انتخابی، آثاری باشند که بر اساس پروگرام مدارس و مطالب مندرج در بخش مقدمه آن آثار در بیشتر مدارس ایران عصر مشروطه برای آموزش و تدریس مورد استفاده قرار گرفته‌اند. بر این اساس برخی از منابع آموزشی مانند *تاریخ ایران* (سعادت بوشهری، ۱۳۳۲ق/۱۲۹۳ش) و *دوره ابتدایی از تاریخ عالم* (فروغی، ۱۳۲۵ق/۱۲۸۶ش) که به ترتیب تنها در مدرسه سعادت بوشهر و مدارس تهران برای آموزش مورد استفاده قرار می‌گرفتند و دارای جامعیت آموزشی در عصر مشروطه در مدارس متعدد نبوده‌اند به همراه کتاب *تربیت نسوان ترجمه میرزا عزیزالله خان* (۱۳۲۵ق/۱۲۸۶ش) به دلیل استفاده محدود در برخی مدارس دخترانه و کتاب *در مکتون* با موضوع "علم بدیع" از ابراهیم ادیب نوبری تبریزی (۱۳۴۴ق/۱۱۳۰۵ش) و برخی کتب دیگر به دلیل ابهام تدریس در مقاطع تحصیلی و عدم جامعیت علمی از دایره بحث خارج شده‌اند.

این پژوهش به روش اسنادی و با تأکید بر دو فن تحلیل محتوا و بافت موقعیت کلمات گردآوری شده است. جامعه آماری این تحقیق شامل کتاب‌های درسی مقطع دبستان در دوره مشروطه (۱۲۹۰-۱۲۷۴ شمسی) مانند: *تعلیم الاطفال*، *کتاب علی*، *تأدیب الاطفال* و *تربیت نسوان* می‌باشد. نسخه‌هایی از این منابع به صورت چاپ سنگی در کتابخانه ملی و کتابخانه مجلس شورای اسلامی در دسترس است.

بررسی موضوعی کتب درسی در دوره مشروطه

به دلیل وجود ساخت‌های سنتی در جامعه ایران تنها مراکز تحصیل تا سال‌ها پیش از دوره مشروطه، مکتب خانه بوده است. در خصوص مسئله تحصیل نیز باید اشاره داشت که به دلیل بافت‌های سنتی و عرفی در جامعه ایران زنان معمولاً از حق تحصیل محروم بوده‌اند و در سنین خردسالی به ازدواج مردان که گاه از نظر سنی تفاوت زیادی نیز با آنها داشته‌اند در می‌آمدند (تاج‌السلطنه، ۱۳۶۱؛ مشفق کاظمی، ۱۳۰۵؛ زرینسکی، ۱۳۷۱؛ Jordan, 1935, 349-350). در ایران عصر قاجار برای نخستین بار پس از ورود مسیونرهای آمریکایی و پس از آن مسیونرهای پروتستان مذهب فرانسوی به ایران در عهد محمدشاه قاجار و ایجاد مدارس به شیوه نوین برای ایرانیان مسیحی مذهب در نواحی غربی ایران، زمینه برای آشنایی عملی ایرانیان با نظام آموزش جدید فراهم آمد (الدر، تاریخی از مسیون ایران: چاپ نشده؛ علی خان والی سند شماره 1257A6 در وبگاه دنیای زنان در عصر قاجار، ظهیرالدوله، ۱۳۶۷، ۱/۱۲۲). در این بین برخی شاهزادگان قاجاری نیز مانند ملک قاسم میرزا عموی محمد شاه تلاش‌هایی را برای ایجاد مدارس فرانسوی و آمریکایی در ارومیه انجام دادند (ناطق، ۱۳۶۸: ۱۰۵) و پس از آن نیز ایرانیان با

۱ برای آشنایی بیشتر از مطالب مندرج در این کتاب منتشر نشده به مقاله زرینسکی به عنوان "زنان مسیونر پرسبیریان آمریکایی در اواخر قرن نوزدهم و اوایل قرن بیستم در ایران" که در بخش‌های بعدی به آن پرداخته شده است رجوع شود.

شیوه‌های مدرن آموزشی و اجتماعی آشنا گردیدند و تلاش‌ها برای ایجاد مدارس به شیوه نوین رو به فزونی گرفت (Richard Irvine, 2006). نکته اساسی در این روند آموزشی این است که این مدارس تنها پذیرای فرزندان ایرانیان ارمنی مذهب بودند و مسلمانان به دلیل مسائل مذهبی به فرزندان خود اجازه حضور در این مدارس را نمی‌دادند.

با آغاز خیزش مشروطه‌خواهی^۱ و توجه به مسأله آموزش و انعکاس آن در مطبوعات به عنوان مهم‌ترین منبع اطلاع رسانی در دوره قاجار مانند روزنامه‌های فارسی زبان منتشر شده در خارج از مرزهای ایران چون قانون در لندن، حبل‌المتین در هند، اختر در عثمانی و ثریا و پرورش در مصر و مطبوعات فارسی زبان درون مرزی مانند صوراسرافیل، شرافت، کشکول، و مطالب مندرج از زنان در روزنامه‌های شکوفه و ایران‌نو(باغدار دلگشا ب، ۱۳۹۴: ۷۳-۹۰) زمینه برای فهم و ایجاد آگاهی از اهمیت مسأله حق تحصیل در اذهان ایجاد شد. در دوره مشروطه نیز برای تحصیل حقوق اجتماعی و گسترش رویکردهای تجددگرایانه اوضاع آموزشی مکتب‌خانه‌های ایرانی با مدارس فرنگی به ویژه مدارس فرانسوی مورد مقایسه قرار گرفت و مسأله ایجاد مدارس به شیوه نوین تحقق یافت.

بر این اساس با استقرار نظام مشروطه و برقراری نظام نوین تعلیم و تربیت فرزندان "ذکور" (پسران) و "اناثیه" (دختران) وطن در مدارس جدید طبقه بندی می‌شدند. با استقرار نظام مشروطه و تصویب قوانین در مجلس شورای ملی اول بر اساس اصل ۱۹ متمم قانون اساسی، دولت موظف بود بر نظام آموزشی جدید نظارت کامل داشته باشد. همچنین در فصل دوم قانون مربوط به "قانون اداری وزارت معارف و اوقاف و صنایع مستظرفه" در ماده‌های دوم و چهارم نیز به مسأله "تهیه اسباب تحصیلات ابتدایی مجانی اجباری و تعمیم تحصیلات متوسطه و عالی" و "مراقبت در امور تعلیمات ابتدایی و متوسط" مورد توجه قرار گرفت (مصوبه ۲۸ شعبان ۱۳۲۸ق/ ۱۲۸۹ شمسی: مشروح مذاکرات مجلس شورای ملی دوم). همچنین بر اساس اسناد باقی مانده از وزارت معارف دوره مشروطه که در قالب اوراق سندی در سازمان اسناد و کتابخانه ملی نگهداری می‌شود در سال ۱۳۲۷ق مطابق با ۱۲۸۸ ش برنامه تعلیمات درسی جدید برای سه مقطع از مقاطع دبستان تدوین شده و بر اساس آن نیز وزارت معارف و اوقاف و صنایع مستظرفه کار خود را در قالب نظارت بر "پروگرام" های درسی مدارس آغاز کرد (طاهر احمدی، ۱۳۸۵: ۲۱۶). در این زمان انجمن معارف با نظارت دولت به انتشار برخی کتاب‌ها در قالب کتب درسی مدارس پرداخت که برای نمونه از برخی آثار چون *تعلیم الاطفال*، *کتاب علی*، *تاریخ مختصر ایران* می‌توان نام برد (محمدی و دیگران، ۱۳۸۰: ۳/ ۳۰۵). در جدول زیر کتب درسی دوره مشروطه از نظر سال چاپ، نویسنده و موضوع محوری مورد بحث قرار گرفته است.

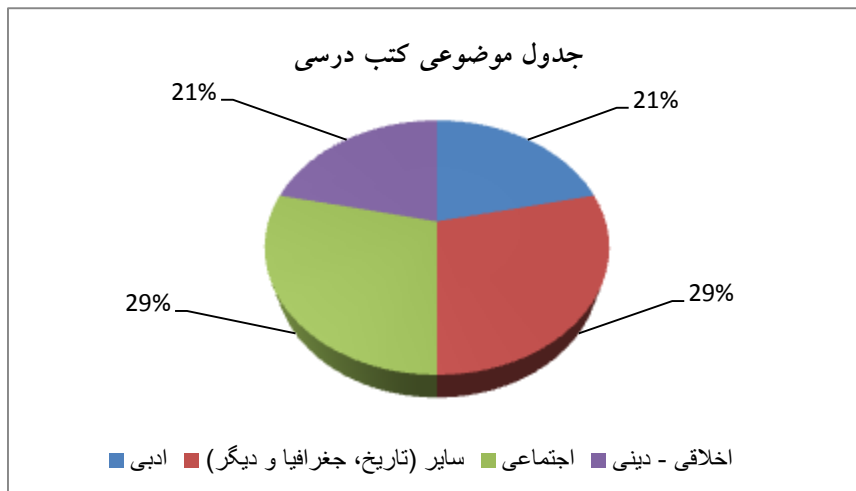
۱ نخستین خیزش اساسی در خصوص مشروطه در اواخر دوره سلطنت ناصرالدین شاه با نگرارش آثار روشنفکرانی چون ملکم خان و کرمانی و انتشار مطبوعات فارسی زبان منتقد مانند قانون چاپ لندن، حبل‌المتین چاپ هند و اختر چاپ استانبول آغاز گردید و در سال ۱۳۲۴ قمری / ۱۲۸۵ شمسی در اواخر سلطنت مظفرالدین شاه با تأسیس مجلس شورای ملی به پیروزی نسبی رسید.

جدول موضوعی کتب درسی باقیمانده از دوره مشروطه در مقطع دبستان

عنوان کتاب	نویسنده	سال نگارش	موضوع محوری	نابرابری اجتماعی
تعلیم الاطفال	مفتاح الملک	۱۳۱۶ق/۱۲۷۷ش	آموزش الفبای فارسی	پرداخته است
تربیت نسوان	یوسف مستوفی	۱۳۱۸ق/۱۲۷۹ش	وظایف اجتماعی دختران	نپرداخته است
جغرافیای سال دوم	عبدالرزاق خان	۱۳۱۹ق/۱۲۸۰ش	جغرافیا	-
تأدیب الاطفال	محمود مازندرانی	۱۳۲۱ق/۱۲۸۲ش	مسائل بهداشتی	پرداخته است
تاریخ تلگرافی	قاسم ادیب کرمانی	۱۳۲۴ق/۱۲۸۵ش	تاریخ مختصر ایران	پرداخته است
کتاب علی	یحیی دولت‌آبادی	۱۳۲۵ق/۱۲۸۶ش	شیوه زندگی و اجتماعی شدن	پرداخته است
اخلاق منظوم	دبیرخاقان	۱۳۳۱ق/۱۲۹۲ش	تهذیب اخلاق	پرداخته است
احسن الاخلاق	دبیرخاقان	۱۳۳۱ق/۱۲۹۲ش	آداب دینی و اخلاقی	پرداخته است
فرائد الادب	عبدالعظیم خان	۱۳۳۲ق/۱۲۹۳ش	شرح حال شعرای فارسی	پرداخته است
تاریخ ایران	ذکاءالملک فروغی	۱۳۳۲ق/۱۲۹۳ش	تاریخ ایران	پرداخته است
انشاء جدید	مهدی دبیرخاقان	۱۳۳۳ق/۱۲۹۴ش	نامه نگاری و شیوه نگارش	پرداخته است
اخلاق احمدی	فصیحی شیرازی	۱۳۳۳ق/۱۲۹۴ش	ادب و آداب اجتماعی	پرداخته است
فقه فارسی	سید محمد قمی	۱۳۳۵ق/۱۲۹۶ش	اصول و واجبات دینی	پرداخته است
لاالی الادب	احمد سعادت	۱۳۳۷ق/۱۲۹۸ش	اخلاق، تاریخ و جغرافیا	پرداخته است

تحلیل موضوعی کتب درسی در جدول بالا نشان می‌دهد که مسئله نابرابری اجتماعی به استثناء کتاب تربیت نسوان در مابقی منابع آموزشی دوره مشروطه وجود دارد؛ در خصوص مسئله جنسیت نویسندگان کتب درسی نیز باید اشاره داشت همان طور که مشاهده می‌شود تمامی نویسندگان این کتب درسی مردان هستند. امری که دلیل آن را از یک سو در میزان سطح سواد بسیار کمتر زنان نسبت به

مردان باید دانست و از دیگر سو در بافت فکری جامعه ایران مبنی بر تقدم مرد بر زن در هر امری. همچنین دانش آموزان مدارس ابتدایی، علاوه بر یادگیر خواندن و نوشتن، به یادگیری مباحثی چون اصول احکام اسلامی، "حب الوطن"، آموزش روابط اجتماعی، اطلاع از تاریخ ایران، شناخت محیط و جغرافیا و مسئله بهداشت و حفظ الصحة می‌پردازند.

جدول موضوعی کتب درسی در دوره مشروطه نشان می‌دهد که موضوع بیشتر کتب درسی تدریس شده در مقطع دبستان در این دوره به ترتیب اختصاص به موضوعاتی چون چگونه اجتماعی شدن، متون ادبی، متون تربیتی، اخلاقی و آموزش‌های دینی و موضوعاتی چون تاریخ، جغرافیا و هندسه دارد.

نابرابری اجتماعی و کتب آموزشی مشروطه

منظور از نابرابری اجتماعی نیز وجود موارد و موانعی است که در سه حوزه طبقاتی، جنسیتی و قومی به وجود آمده است؛ منظور از نابرابری جنسیتی یعنی یک جنس نسبت به جنس دیگر (معمولاً زنان نسبت به مردان) از مزایای اجتماعی کمتری برخوردار هستند. نابرابری اجتماعی در دوره مشروطه به خصوص در کتب درسی این دوره را تنها در بخش نابرابری اجتماعی جنسیتی می‌توان مشاهده کرد. در حقیقت در خصوص این موضوع می‌توان عنوان داشت که نابرابری‌های طبقاتی و قومی معنایی در این دوره پیدا نمی‌کنند؛ امری که دلیل آن را مواردی چون عدم وجود حکومت متمرکز ملی و وجود حکومت‌های شبه ایالتی در دوره قاجار، تمرکز اجتماعی، سیاسی و فرهنگی در تهران به عنوان پایتخت کشور و وجود ناآگاهی از تحولات ایجاد شده در ایالات و ولایات دیگر ایران و از همه مهم‌تر وجود اقتدار سنتی که بیشتر تأکید خود را بر نابرابری‌های جنسیتی به دلیل وجود نظام پدرسالار قرار می‌دهد باید دانست. تحلیل محتوایی کتب آموزشی به خصوص دوره مشروطه که مهم‌ترین دوره تجددگرایی و دگرگونی‌های سیاسی،

اجتماعی و فرهنگی در تاریخ ایران است از این جهت دارای اهمیت است که این کتب به عنوان منابع رسمی آموزشی برای کودکانی مورد استفاده قرار گرفته‌اند که بسیاری از نقش‌های اجتماعی شدن خود را در کنار تربیت خانوادگی بر اساس مطالب مندرج در این کتب فرا می‌گرفته‌اند.

باید به دو اصطلاح جنس و جنسیت و آداب و اخلاق توجه داشت. دو مفهوم جنس ۱ و جنسیت ۲ دو واژه‌ای می‌باشند که برای بررسی دگرگونی اجتماعی زنان باید به تعریفی صحیح از آن دو رسید. جنس به معنای تفاوت‌های زیست‌شناختی و کالبد شناختی میان زنان و مردان است و بیان‌گر تفاوت‌های فیزیکی و بدنی میان آن دو می‌باشد. جنسیت نیز به تفاوت‌های اجتماعی میان زن و مرد مربوط می‌شود (گیدنز، ۱۳۸۵: ۱۹۲). بر اساس این تعریف است که دگرگونی و تبدیل جنس زن به جنسیت را می‌توان بررسی نمود. در ایران عصر قاجار جنس زن بر اساس رویکردهای اجتماعی مرد محور، خودباختگی و رواج خرافات میان زنان بدل به جنسیت می‌گردد. تحلیل این امر حتی پس از برقراری مشروطه نیز حائز اهمیتی دیگر است. در این دوره در رابطه با تغییر جایگاه اجتماعی زنان، تنها جابه‌جایی جنسیت برای زنان رخ می‌دهد. قبل از مشروطه جنسیت زن در قالب "جنس ضعیف" و "ضعیفه" ظاهر می‌گردد و پس از مشروطه جنسیت زن در قالب "مادر وطن" و "مادر بشر" مطرح می‌گردد.

در خصوص دو اصطلاح آداب و اخلاق و تفاوت این دو نیز باید عنوان داشت اصطلاح "آداب" را باید نقطه مقابل اصطلاح "اخلاق" دانست؛ آداب^۳ در معنی رفتاری که بر اساس عادت و پیروی مطلق از سنت صورت می‌پذیرد و عقل را در آن کاری نیست و اخلاق^۴ نیز در معنی رفتاری که مستلزم تفکری انتقادی است^۵ (تانگ و دیگران، ۱۳۹۵). مورد اساسی در این میان توجه به مسئله جنسیت و آداب در این کتب آموزشی است؛ مواردی چون نقش جنسیت کتب آموزشی و تعلیمی دوره مشروطه، نقش آداب مردمدار عصر قاجار و انعکاس آن در این کتب و الگوگیری کودکان از نقش‌های از پیش تعریف شده برای هر کدام از دو جنس پسر و دختر بر اساس سنت‌های اجتماعی.

با تحلیل موضوعی و توجه به بافت موقعیت کلمات و ضریب تکرار آن‌ها می‌توان عنوان داشت که در کتب آموزشی دوره مشروطه، واژگان سیاسی نیز در قالب نقش‌های جنسیتی ظاهر شده‌اند؛ در این آثار: دولت = پدر؛ کشور = مادر و ملت = فرزندان وطن است؛ با توجه به این مسئله ظهور مرد و زن به ترتیب در دو قالب مرتبط با موضوع با فرهنگ به عنوان ساخت اجتماعی که دستور دهنده و اجرا کننده بوده و دارای نقش فاعلی است و طبیعت به عنوان بافتی که فرمانبردار بوده و دارای نقش‌های اطاعت‌کنندگی و مفعولی می‌باشد، ظاهر می‌گردد. همچنین در برخی از این متون همانند باورهای اجتماعی در عصر قاجار

1 Sex

2 Gender

3 Manners

4 Morals

۵ تقابل این دو اصطلاح را برای نخستین بار مری ولیستون گرفت در کتاب اثبات حقوق زنان / Vindication of the Rights of Women به کار برده است.

جایگاه اجتماعی زن نسبت به مرد تعیین و تعریف می‌شود، در حقیقت نسبت زن به مرد، نسبت فرع به اصل است.

جدول ضریب تکرار واژه‌های جنس مذکر

واژه	تعلیم الاطفال	تربیت نسوان	تأدیبات اطفال	کتاب علی
مرد	۲	۳۰	۶	۱۸
پدر	۵	۱۴	۶۳	۶۹
برادر	۱	-	۹	۳
پسر	۱	۳	۲۷	۱۴
آقا	۳	۱۲ (شوهر)	۴	۴۷
اسامی خاص	۷	-	۱۹۸	۱۰۸

جدول ضریب تکرار واژه‌های جنس مؤنث

واژه	تعلیم الاطفال	تربیت نسوان	تأدیبات اطفال	کتاب علی
زن	۴	۱۱۱	۱۲	۱
مادر	۲	۱۳	۱۴۴	۶۶
دختر	۳	۱۲	۴۲	۶
خواهر	۱	-	۱۸	۹
خانم	۱	-	۵	۲۱
اسامی خاص	ندارد	-	۱۴۵	۴۴

با توجه به این که بیشتر این آثار دارای نقش تعلیمی و تربیتی می‌باشند، ضریب تکرار واژه مرد و پدر نسبت به واژه زن و مادر بسیار کمتر است. همچنین در این آثار مرد/ پدر به عنوان شخصی که دارای قدرت مالی و اقتصادی برای خانواده بوده معرفی شده و زن/ مادر نیز در قالب نقش زاینده‌گی و پرورش؛ عناوین شغلی نیز متناسب با بافت سنتی و مردمدار دوره قاجار به عنوان دوره‌ای که در مرحله اول اشتغال و صنعت برای کار به گستردگی وجود ندارد و آن مقدار اندک نیز تنها در اختیار مردان است به گونه‌ای ترسیم شده‌اند که نقش‌های مربوط به بیرون از خانه مانند معلمی، بازار در معنی تجارت و نظامی‌گری اختصاص مطلق به مردان داشته و نقش‌هایی چون خانه‌داری، فرزندآوری، بازار در قالب خرید و تهیه احتیاجات روزانه منزل و آشپزی در قالب " علم تدبیر منزل " و " عمل نظافت در محل سکونی " بر عهده زنان (میرزا عزیزالله‌خان، ۱۳۲۵ق/ ۱۲۸۶ش: ۶ و ۴۸). حتی در خصوص فراقت پسران و دختران نیز باید عنوان داشت که بیشتر تفریحات جنس مذکر در بیرون از خانه است و تفریحات جنس مؤنث نیز در خانه. حتی در تصاویر مندرج در این کتب در تصاویر جمعی مربوط به مردان گواه بر صحبت آنان در خصوص مباحثی چون اداره جامعه، تغییر قوانین کشور و تلاش برای بهبود اوضاع جامعه است و مباحث مطرح شده توسط زنان گواه بر ذکر تعریف خاطرات و خوشی‌ها؛ مواردی که به ترتیب مبین نقش تأثیرگذار مردان در

روند اداره جامعه و نقش ساکن زنان در این امر است (تأدیب الاطفال، ۱۳۲۱ق / ۱۲۸۲ش). بر اساس مطالب مندرج در کتب درسی دوره مشروطه، حوزه عمومی در انحصار مردان است و خانواده و خانه نیز در قالب عرصه‌ای بیرون از جامعه مدنی متعلق به زن. در این آثار مردان در قالب نقش پدری ظاهر شده و نقش برجسته پدر نسبت به دیگر اعضای خانواده به خصوص مادر به شیوه سنتی و در قالب رعایت آداب اجتماعی مورد توجه و تعلیم قرار گرفته است؛ مسئله‌ای که تأثیرپذیرفته از ساخت‌های نظام مردسالار دوره قاجار است.

مسئله جنسیت در قالب تأکید بر نقش جنس مذکر به عنوان گروه آگاه از اوضاع جامعه و تأثیرگذار بر روند رویکردهای تجددگرایانه، علاوه بر آن که در بافت بسیاری از مطالب مندرج در مطبوعات دوره مشروطه با عنوان مکالمات خیالی مانند: «مکالمه میرزا سعید سمنانی با ابومفید کرمانی» (روزنامه چهره نما، ۱۳۲۳ق)؛ «مناقشه قلمی ملا بی پروای خراسانی و میرزا ترسوی کاشانی» (روزنامه خورشید، ۱۳۲۴ق) و «سؤال و جواب مشهدی محمدنقی و کربلائی تقی: یا مکالمه مستبد و مشروطه‌طلب» (روزنامه رهنما، ۱۳۲۵ق) قابل مشاهده است در عناوین برخی کتب درسی و آموزشی مانند کتاب احمد^۱ و کتاب علی در قالب تأکید بر انتقال آگاهی و دانایی به جنس مذکر نیز قبل تأمل است.

در مجموع کتب مورد بررسی قرار گرفته تنها کتاب تعلیم الاطفال است که نسبت به دیگر کتب آموزشی، از نابرابری جنسیتی بسیار کم رنگ‌تری برخوردار است که دلیل این امر را در موضوع کتاب - شناخت الفبای فارسی - باید دانست. بررسی واژگان نشان می‌دهد که پرتکرارترین کلمات جنسیتی در دو کتاب *تأدیب الاطفال* و *کتاب علی* مربوط به واژه پدر است؛ امری که بیان‌گر ساخت‌های نظام پدر سالار و توجه به نقش پدر به عنوان برترین شخص خانه می‌باشد. در کتاب *تربیت نسوان* نیز واژه مرد بیشترین ضریب تکرار را به خود اختصاص داده است؛ امری که نشان از تلاش نگارنده (قاسم امین مصری) و مترجم کتاب (میرزا یوسف مستوفی) در خصوص تأکید بر نقش مرد و ظهور نقش زن به موازات آن است. بررسی ضریب تکرار واژه‌های جنس مؤنث در این کتاب نشان می‌دهد که تربیت نسوان تنها کتاب آموزشی دوره مشروطه است که قائل به حقوق اجتماعی برابر دو جنس مذکر و مؤنث و ظهور آن دو در قالب برابر مرد و زن بدون توجه به ساخت‌های نظام مردمدار دوره مشروطه می‌باشد.

اجتماعی شدن در کتب درسی دوره مشروطه

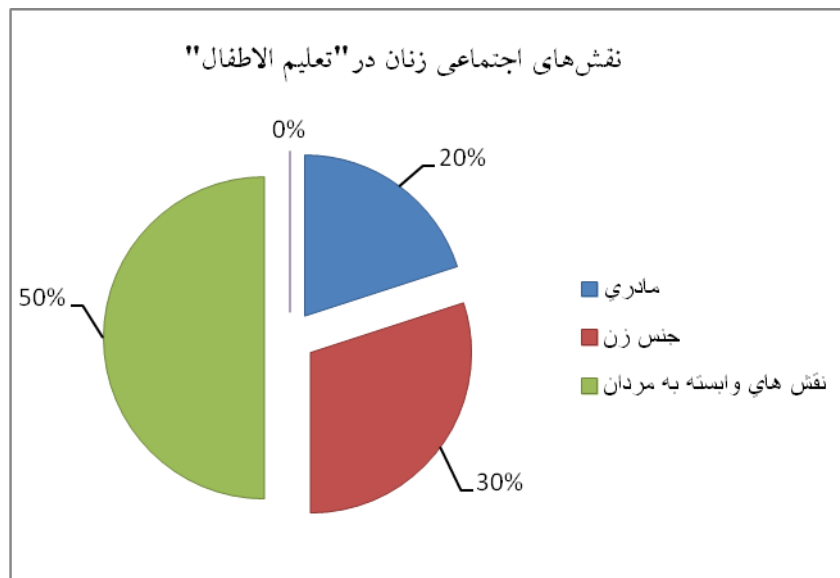
منظور از اجتماعی شدن^۲ کیفیت فراگیری و جذب مدل‌های مورد قبول جامعه از سوی اعضای یک جمع و قرار دادن آن مدل‌ها در قالب مقررات زندگی شخصی است (روشه، ۱۳۹۳: ۵۷). این ساخت از دوران تولد شکل گرفته و به مرور در طی گذر زندگی اشخاص بر اساس رویکردها و برخوردهای پدر و مادر، باورهای

---

۱ این کتاب اثر طالبوف تبریزی از روشنفکران و تجددخواهان دوره مشروطه است. او اثر خود را که دارای موضوعی تربیتی است به تقلید از کتاب امیل اثر ژان ژاک روسو به نگارش درآورده و در آن با فرزند خیالی خود با نام احمد به گفت و گو پرداخته است.

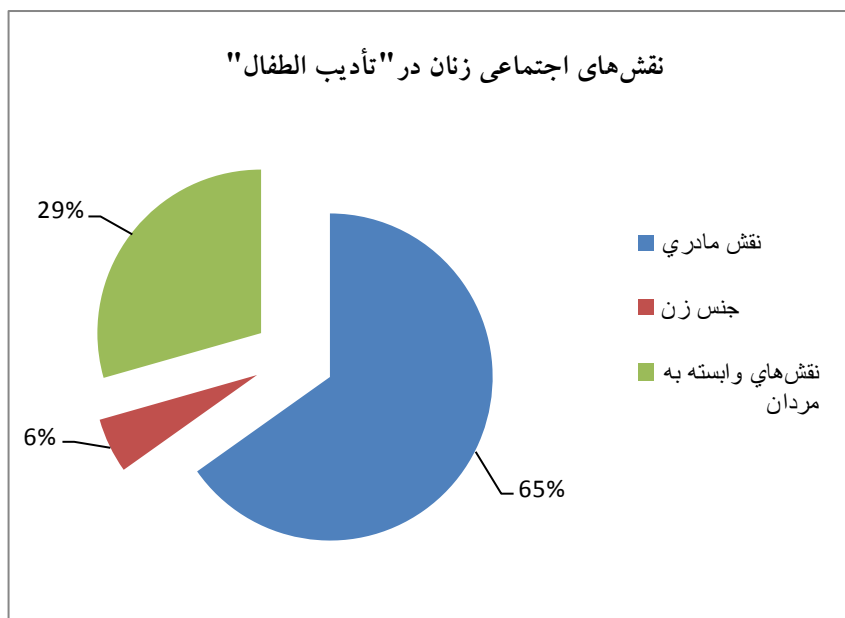
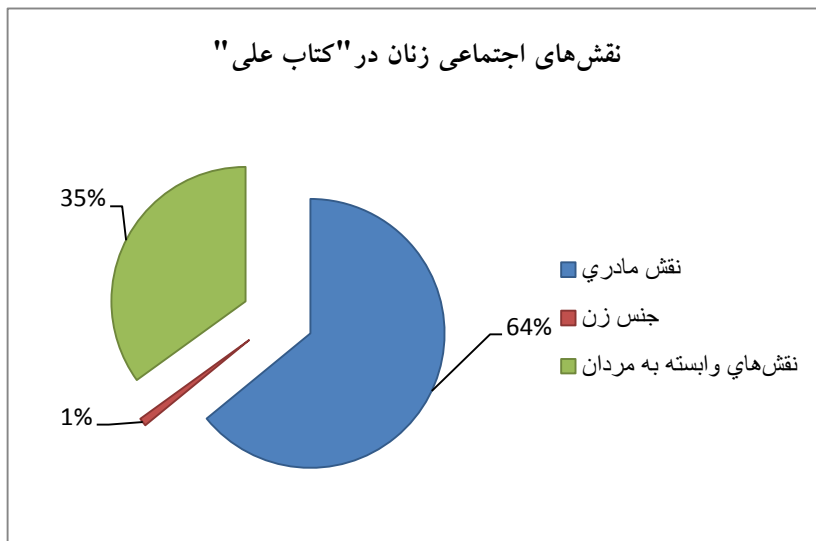
اجتماعی، ساخت‌های آموزشی، بافت‌های فرهنگی - اجتماعی متناسب با باورها، ارزش‌ها، هنجارها و حتی ناهنجارهای هر جامعه در اجتماعی شدن افراد نقش ایفا می‌کند. هر فرد بر اساس جنس مرد یا زن بودن از ابتدای تولد خود نقش‌هایی را بر عهده می‌گیرد و بر اساس باورهای اجتماعی موجود و بافت‌های عرفی جامعه خود به ایفای آن نقش‌ها می‌پردازد. بر این اساس مدل‌های فرهنگی این خصوصیت را دارند که در بدو تولد در ارگانیسم زیستی فرد انسانی ثبت شده و به طور ارثی از نسلی به نسل دیگر منتقل نمی‌شوند بلکه هر نسل باید مدل‌های جامعه و دوره‌ای را که در آن به دنیا آمده است فراگیرد (همان)؛ به همین جهت روند اجتماعی شدن آن است که مدل‌ها فرهنگی که در جامعه وجود دارد در اشخاصی که عضو آن جامعه هستند نیز به وجود آید (همان: ۵۸). در این بین علاوه بر خانواده به نقش مدرسه به عنوان نخستین مکانی که آموزش تحصیلی افراد در آن صورت می‌پذیرد و همچنین کتب درسی به عنوان منابع رسمی در انتقال ارزش‌های اجتماعی مد نظر یک جامعه باید توجه داشت.

اهمیت پرداختن به منابع آموزشی و تحلیل ارتباط آن با مسئله اجتماعی شدن از دو جهت است؛ ۱- توجه به دوره زمانی مورد بحث یعنی دوره مشروطه به عنوان یکی از ادوار مهم تجددگرایی و ظهور نظام آموزشی نوین برای نخستین بار در ایران و ۲- مسئله کتاب محوری در نظام آموزشی آن دوره و تحلیل محتوای موضوع مطالب مندرج در آن منابع درسی به دلیل نقش مهم کتب درسی در فرآیند اجتماعی شدن اشخاص.

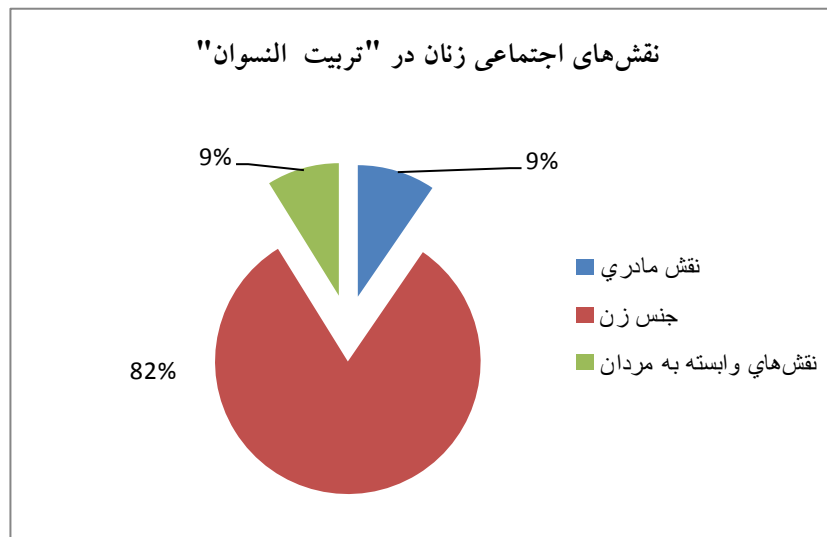

نمودار معرفی نقش‌های اجتماعی برای زنان به تفکیک آثار

در کتاب *تعلیم الاطفال* بیش‌تر نقش‌های اجتماعی تعریف شده برای زنان مربوط به نقش‌های وابستهٔ آنان به مردان است؛ نقش‌های اجتماعی چون زن پدر، زن دایی و دختر پدر. بر این اساس زنان در قالب ارتباط خانوادگی با مردان مورد تعریف قرار می‌گیرند.

در کتاب علی و کتاب تأدیب الاطفال، مهم‌ترین نقش زنان، نقش مادری معرفی شده است به صورتی که به ترتیب ۶۴ درصد و ۶۵ درصد نقش‌های تعریف شده برای زنان ارتباط با نقش مادری آنان دارد. در این دو کتاب، "جنس زن" مورد توجه قرار نگرفته و این آثار نسبت به دیگر آثار آموزشی دوره مشروطه بیشتر به مسأله جنسیت در نوع اجتماعی شدن زنان توجه نشان داده‌اند.

نوع اجتماعی شدن زنان در کتاب *تربیت النسوان* به دیگر کتب آموزشی دوره مشروطه کاملاً متفاوت است. در این کتاب ۸۲ درصد نقش‌های تعریف شده برای زنان مربوط به نقش‌های جنسی (تفاوت‌های فیزیولوژیکی) آنان است نه نقش‌های جنسیتی (تأکید بر تفاوت‌های حاصل از باورهای اجتماعی). در آن کتاب نقش‌های مربوط به زنان مانند نقش مادری و نقش‌های وابسته به نقش‌های اجتماعی مردان هر کدام تنها ۹ درصد را شامل می‌شوند. بر این اساس می‌توان عنوان داشت کتاب *تربیت النسوان* در میان کتب درسی مقطع دبستان در دوره مشروطه برجسته‌ترین منبعی است که به جای تأکید بر تفاوت‌های جنسیتی به مسئله تفاوت‌های جنس زن با جنس مرد از خود توجه نشان داده است. بررسی‌های انجام شده نشان می‌دهد:

۱- کلیشه‌های جنسیتی در کتاب‌های آموزشی دوره مشروطه به دلیل نوع باورهای اجتماعی در جامعه سنتی و مرد سالار جامعه ایران از یک سو و نگارش این منابع توسط مردان از دیگر سو به شدت انعکاس یافته است. مثال‌های موجود در این آثار مانند: "زنان رنجانیدند مردان را" و "زن بی‌صبر است" (مفتاح الملک، ۱۳۱۶ق، ۳۸ و ۴۱) و ظهور مردان در قالب گروهی که با دشمنان می‌جنگند و

یا به ایجاد آرامش برای جامعه و امنیت برای زنان و فرزندان می‌پردازند و اشخاص "عالم و دانا" (دولت آبادی، ۱۳۲۵ق: ۳۱) نمونه‌هایی از این موارد است.

۲- در کتب درسی دوره مشروطه زنان در قالب نقش‌های سنتی خود مانند خانه داری و فرزند آوری مورد تعریف قرار گرفته‌اند (میرزاعزیزالله خان، ۱۳۲۵ق: ۶). همچنین بیشترین نقشی که برای زنان در برخی آثار آموزشی این دوره مانند تأدیب الاطفال مورد تعریف قرار گرفته است تنها شامل انجام کارهایی چون خیاطی، نظافت منزل و دور همی‌های زنان می‌باشد (مازندرانی، ۱۳۲۱ق). مردان نیز بیشتر در قالب نقش‌های اقتصادی مانند معلم، قاضی و کشاورز (مفتاح الملک، ۱۳۱۶ق) و کار در خارج از منزل مورد توجه قرار گرفته‌اند؛ امری که دارای هم خوانی کامل با موضوع محتوایی کتب آموزشی در نظام آموزشی عصر حاضر نیز است.

۳- تجزیه و تحلیل کتب درسی دوره مشروطه نشان می‌دهد منابع آموزشی که در قالب ترجمه از متون فرنگی و برخی متون عربی مانند تحریر الامر اثر قاسم امین مصری مانند تربیت نسوان، ترجمه مستوفی تحریر شده‌اند به دلیل گرایش‌های برابری طلبانه نویسنده در متن اصلی دارای نقش‌های جنسیتی نسبتاً برابر میان مردان و زنان بوده و زن را تنها در نقش خانه‌داری، همسری و مادری تعریف نکرده‌اند. برای مثال در این کتاب اشاره شده است "در بدو اجتماع هیئت بشریه زن نخستین بار زبون تسلط پدر، پی دستخوش محکمت شوهر، سپس اسیر جور و استبداد پسر" شده و بویی از آزادی خود نبرده است (مستوفی، ۱۳۱۸ق: ۱۲). در این کتاب تعلیمی "پستی قدر و تقدم نسوان با پستی قدر و تقدم امت متلازم" معرفی شده (همان) و به کودکان آموزش داده می‌شود که دختران نیز همانند پسران به دلیل "نوع بشر" بودن باید دارای "حقوق انسانیت" باشند زیرا دختران امروز که زنان فردا هستند "اساس کاخ هیئت اجتماعیه بشر" می‌باشند (همان، ۱۳-۱۸).

۴- کتب آموزشی در دوره مشروطه متناسب با باورهای اجتماعی جامعه ایران یک درک خاص از مردانگی و زنانگی را در کودکان ایجاد می‌کردند؛ امری که مبتنی بر نقش‌های مورد قبول از منظر جامعه سنتی و مردسالار ایران در عصر قاجار بوده است. در برخی از این آثار کاربرد واژه مردم، تنها مردان را شامل شده و هر کجا قصد شامل شدن زنان در واژه مردم نیز هست از اصطلاح "همه مردم" استفاده شده است (مازندرانی، ۱۳۲۱ق).

۵- در کتب آموزشی دوره مشروطه دو نگرش انحراف^۱ و کج‌روی^۲ نیز قابل مشاهده است. منظور از انحراف، تنوع رفتاری و استفاده از الگوهای مجاز است (روشه، ۱۳۹۳: ۶۷). کج روی نیز در معنی خروج از الگوهای مجاز و رفتار بر اساس الگویی می‌باشد که در چارچوب الگوی مجاز جای نمی‌گیرد، می‌باشد (همان، ۶۸)؛ بر این اساس کج روی درجه‌ای بالاتر از انحراف دارد. مطابق تعاریف مذکور، در خصوص نقش‌های اجتماعی زنان در کتب درسی دوره مشروطه می‌توان عنوان

1 Variance

2 Deviance